

KİTAP TAHLİLLERİ

(BOOK REVIEWS)

Aslan Yavuz ŞİR

Kıdemli Analist
Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)
ayavuzsir@avim.org.tr

İTTİHAT TERAKKİ VE ERMENİLER

(Committee of Union & Progress and the Armenians)

Yazar: Doç. Dr. Nejla Günay

Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, 597 sf.

ISBN: 978-975-16-3137-4

Doç. Dr. Nejla Günay tarafından hazırlanan “Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler” adlı eser, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi tarafından Kasım 2015’te yayımlandı. Eser toplam 597 sayfadır ve üç bölümden oluşmaktadır. Her bölüm birçok konu başlığı altında ele alındığından eserin muhtevası oldukça kapsamlıdır. Eserde Türk, Rus ve Fransa arşivlerinden belgeler kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin birçok fonundan belgeler kullanılması, eserin sadece siyasi konulara değil aynı zamanda sosyal, ekonomik, idari ve diplomatik konulara da ışık tutmasına imkân vermiştir. Eserde dönem gazetelerinin titizlikle kullanıldığı, böylece yazarın ifadesiyle “resmî olmayan politik ilişkiler, kamuoyunun eğilimleri ve ülke ve dünya gündemi...” nin neler olduğunun belirlenmesinin mümkün kılındığı görülmektedir. Eserin başlığı bir iddiayı ortaya koymakta ve ittifakın kimler arasında ve neden zoraki yapıldığı konusunda merak uyandırmaktadır. İttihat ve Terakki-Ermeni ilişkileri, çok merak edilen ancak çalışılmamış bir konudur. Dolayısıyla eser bu konuda Türk tarihçiler tarafından yapılan ilk derli toplu çalışmadır.

Kendini tüm Ermenilerin temsilcisi olarak gören Taşnaksutyun ile kendini tüm Osmanlı unsurlarının temsilcisi olarak gören İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler sınırlı sayıda çalışmayla ele alınmıştır. Bu çalışmalarda ilişkiler tüm yönleriyle değil bir ya da birkaç yönüyle irdelenmiştir. Ermeni

bakış açısına sempati duyan bazı tarihçilere göre¹; “Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, ikinci sınıf vatandaşı ve hiçbir konuda söz sahibi değildi. Bu durum ancak rejim değişikliği olması durumunda değişebilirdi. Taşnaksutyun rejim değişikliğini hedefleyen diğer bir grup olan İttihat ve Terakki ile işbirliği yaptı ve Osmanlılık politikasına sadık kalarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü savundu. Meşrutiyet’i korumak için Adana Olayları’nın açtığı ağır yaraya rağmen bu işbirliğine devam etti. Jön Türkler ise ulus devlet kurmayı ve gayrimüslimleri Türkleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bunun için mevcut rejimi yıkmaları gerekiyordu. Bu nedenle de taktiksel olarak Taşnaklarla işbirliği yaptılar.” Bu bakış açısına sahip yazarlar, İttihat ve Terakki yöneticilerinin II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra yaptıkları her icraatı 1915 yılı Mayıs ayında alınan tehcir kararı için bir adım olarak değerlendirmekte ve adeta niyet okumaktadır.

Türk tezine sempati duyan yazarlara göre²; “Taşnaksutyun’un Meşrutiyet rejimi ve Osmanlılık politikasına bağlılığı görünürdedir. Gerçekte onlar özerklik talebinden hiç vazgeçmemişler ve hükümetle sürdürdükleri ortaklığı kullanarak Ermenilerin ülke içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Bir taraftan da Ermenileri silahlandırıp silahlı mücadele için eğitmişlerdir.”

Yazar ön sözde; bu çalışmada Türk-Ermeni ilişkilerine, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler ekseninde tarihsel bütünlük çerçevesinde bakılacağını ve Osmanlı kamuoyunun iç ve dış politik gelişmeler karşısındaki eğilimlerini yansıtılacağını belirtmektedir.

Eserin ilk bölümünün “İttifaka Giden Yol” olarak adlandırıldığı görülmüştür. Yazarın bu bölümdeki tespitleri şu şekildedir: XIX. yüzyılın sonlarına doğru bazı Asya ülkelerindeki rejimlere karşı muhalif komiteler kuruldu. Rusya, İran ve Osmanlı Devleti gibi monarşi ile idare edilen ülkelere karşı kurulan bu muhalif komiteler bu ülkelerde başta meşrutiyet rejiminin ilan ettirilmesi olmak üzere çeşitli amaçlar taşımaktaydı. Komitelerin diğer amaçları etnik ayrımcılığa dayanan yeni devletler kurmaktı. Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet’in yeniden ilân edilmesini isteyen gruplardan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunmasını amaçlarken Ermeni, Bulgar vb. gibi unsurlar tarafından kurulan komitelerin büyük kısmı

1 Mesela bkz. Christopher J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, St. Martin’s Press, New York 1990; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris 2006; Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği 1913–1918*, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008; Donald Bloxam, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, New York 2007.

2 Mesela bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005. Bu eserin Türkçesi için bkz. Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, Timaş, İstanbul 2012.

ayrılıkçı emeller gütmekteydi. Dolayısıyla komiteler temel hedefte ortak bir görüntü verirken ayrıntılarda birbirinden farklı hatta zıt amaçlar taşımaktaydı. Komitelerin özeldeki hedeflerinin ne olduğunu kimler tarafından kurulduğuna bakmak suretiyle belirlemek mümkündür.

“Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler” adlı çalışmada bu muhalif komitelerin kimler tarafından kurulduğu, hangi amaçları taşıdığı, birbirleriyle ilişkilerinin olup olmadığı ve ne gibi faaliyetlerde buldukları sorularına cevap aranmaktadır. Bu doğrultuda varılan en önemli sonuçlar şu şekildedir:

Ermeni, Rum, Makedon ve Bulgarlar tarafından kurulan komitelerin ayrılıkçı amaçlar taşıdığı ve bunun için birbirleriyle irtibat hâlinde olduklarıdır. Özellikle Ermeniler tarafından Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun Cemiyeti’nin faaliyetlerinin başlangıçta kurulduğu yer olan Rusya’da değil Osmanlı topraklarında olduğu tespit edilmiştir. Taşnaksutyun Komitesi, faaliyet alanını XX. Yüzyıl başlarında Kafkasya’ya kaydırmıştır. Çünkü Rusya hükümeti, milliyetçilik hareketlerinden etkilendiğini gözlemlediği Ermeni tebaasına karşı sert tedbirler aldı. Özellikle Ermeni kilisesinin mallarına el konması, Rus-Japon Savaşı, Kafkasya’da kapitalizmin yayılması ve buna bağlı değişiklikler Rus hükümetine karşı kendiliğinden gelişen güçlü bir hareket başlattı. Taşnaksutyun Komitesi, Kafkasya genelinde savunma örgütleri oluşturmaya başladı ve eylemlerin liderliğini üstlendi. Ermeniler, Rusya’nın politikasını “Rusya’nın Ermenileri Ruslaştırmak istediği” şeklinde yorumladılar. Bu olaylar Rusya, Osmanlı Devleti ve İran’da Taşnaksutyun Komitesi’ne sempati duyanların sayısının artmasına sebep oldu.

Taşnaksutyun’un saldırıları Kafkasya’daki Müslümanları ve Türkleri de olumsuz etkiledi. Ermeniler, bölgedeki Müslümanları katletme hareketine girişti. Kafkasya’daki Müslümanlar kendilerini koruyabilmek için örgütlendiler. Bu olayların devam ettiği 1906 yılında İttihatçılar, Kafkasya Müslümanlarına kendileri için esas düşmanın Rusya olduğu, bu nedenle Rusya’ya karşı Ermenilerle işbirliği yapmalarını tavsiye etti. Ancak Müslümanlar bu işbirliğini gerçekleştirmedi. Daha sonra Rusya hükümeti Kafkasya’da izlediği politikayı değiştirdi. Bu yeni politikanın ana teması komitecilerle diğer Ermenilerin birbirinden ayrı tutulmasıydı. Rusya bu politikayı uygulayabilmek için kilisenin mallarını iade etti ve Eçmiyazin Katogikosu ile işbirliği yapmak suretiyle onun gücünden yararlanma yolunu seçti. Bu gücü kullanarak komitecileri sınır dışı etti. Rusya’dan kovulan komiteci Ermenilerin çoğu Osmanlı topraklarına geldi. Rusya ve İran, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni komitecilere destek verdi. Ermeniler bu destekle başta Osmanlı padişahına suikast girişimi olmak üzere ses getiren

eylemlerde bulundular. Ermeniler, Bulgar ve Makedon komitecilerle işbirliği hâlindeydi. Kürtlerle Ermeniler Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerinde bir arada yaşamaktaydı. Müslüman Kürtler Hıristiyan bir devletin yönetimi altına girme endişesi taşıdığı için Ermenilerle ilişkileri iyi değildi. Kürtlerin Ermenilere karşı saldırgan bir tutum izlemesinin diğer sebebi Kürtler arasında feodal yönetimin devam etmesiydi. Ermenilere saldırmak Kürtler için yaşam şekliydi. Ermeniler, XX. yüzyıl başlarında Kürtlerle ilgili yeni bir strateji geliştirdiler ve onlarla işbirliği yapmanın yollarını aradılar. Kürtlerin çoğu halifeye bağlı olduğundan bunda istedikleri başarıyı yakalayamasalar da Bedirhanlar başta olmak üzere bazı aşiretlerin desteğini aldılar. Ancak bu ittifaklar yeterince etkili olmadı. Ermenilerin tek başına yaptığı eylemler rejimi değiştirme gücünü yakalayamadı. Ermeniler bu nedenle Müslüman muhaliflerle işbirliğine gidilmesinin gerekli olduğu sonucuna vardılar. Müslüman muhaliflerle işbirliği yapma çalışmaları ilk olarak 1902 yılında ele alınmış ancak Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerini uygulamaya yönelik taleplerinden dolayı başarılı olunamamıştı. Hatta Türk muhalefet, bu konudaki görüş ayrılıkları sebebiyle parçalanmıştı.

1905 yılında Rusya ve İran'da önemli anayasal gelişmeler olması Osmanlı muhaliflerini etkiledi ve birleşmesi konusu yeniden gündeme geldi. Öncelikle Paris'te faaliyetlerini yürüten Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında birleşme sağlandı. Böylece muhalefet hareketi Osmanlı topraklarına kaydı ve Selanik bunun merkezi oldu. Öte yandan bu, diğer muhalif grupların birleşmesi umutlarını artırdı. 1907 yılının sonlarında Osmanlı muhalifleri Paris'te düzenlenen bir kongre ile tekrar bir araya geldi ve bu kongrede İttihat ve Terakki Taşnaksutyun ittifakı ortaya çıktı. Muhalefetin büyük kısmının katıldığı kongrede; II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, bütün unsurlar arasında eşitliğin sağlanması için Meşrutiyet'in ilân edilmesi ve anayasanın yeniden yürürlüğe konması kararları alındı. Bu kongre ile muhalefet ilk defa birleşti. Amaca ulaşmak için silahlı direniş, siyasi ve iktisadi grev, memur grevi, vergi vermeme, ordu içinde propaganda ve genel ayaklanma çıkarma gibi kararlar alındı. Bunların farklı dillerde bir risale hâline getirilerek basılıp çoğaltılması ve köylüler, memurlar, askerler, ulema ve diğer görevliler gibi Osmanlı unsurlarının tamamına ulaştırılması kararlaştırıldı.

İttihatçılar, devletin dağılmasını önlemek için anayasal bir rejim oluşturulmasını zorunlu görüyordu. Taşnaksutyun Partisi de Ermenilerin daha iyi bir hayat yaşaması özerklik için gerekli hakları elde edebilmek için Meşrutiyet rejiminin getirilmesi gerektiği fikrindeydi. İttihatçılar İran muhalefeti ile de işbirliği yapmışlardı ve onlara her konuda destek vermekteydiler. İttihatçılar teorik olarak kendilerini geliştirmişlerdi. Fakat eylem yapma konusunda bilgi ve tecrübeden yoksundular. Bu konuda zaman

zaman Taşnaklardan taktik ve eylem bilgisi desteği aldılar. Taşnaksutyun-İttihat ve Terakki işbirliği sonucunda 1907 yılından II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar geçen zamanda Anadolu'da, Erzurum'dan Kastamonu'ya birçok yerde halk ayaklanmaları görüldü. Bu ayaklanmaları öncekilerden farklılaştıran husus ise ayaklanmalara; esnaf, zanaatkâr, ulema ve bazı askerlerin top yekûn destek vermesiydi. Bu durum merkezi otorite ve yerel yöneticilerin ayaklanmaların bastırılması konusunda çaresiz kalmasına sebep oluyordu. Ayaklanmalar görünürde vergi meselesi, yöneticilerin liyakatsizliği, ekonomik ve sosyolojik problemlere dayansa da temel de rejim karşıtlarının organizasyonunun bir sonucuydu. Öte yandan bu sırada bazı yapısal sorunlar da ortaya çıktı. Muhalefetin teşvikiyle güvenliği sağlamakla görevli askerlerin aynı zamanda vergi toplama sorumluluğunu üstlenmesi nedeniyle birçok yerde asker sıkıntısı çekilmesi en önemli problem olarak görünmekteydi.

Bu bulgular eseri çok önemli kılmaktadır. Çünkü farklı meslek, din ve statüye sahip kişilerin yerel yönetimlere veya devlete karşı organize olabilmesinin sebepleri belgelerle ortaya konmuştur. Türkiye'nin sosyal yapısına dair bu tespitler elan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde devam etmektedir. Kanuni olmayan yapılar bölge halkından en azından bir kesimini kendine taraftar yapabilmektedir. Dolayısıyla yaklaşık 100 yıl önce de var olan sosyal ve idarî problemler çözümlenmedikçe bu sorunların devam edeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra mebus seçimleri yapıldı. Seçilen mebuslar arasında her açıdan büyük fark vardı. Farklı millî gruplar mecliste temsil edilme imkânı buldu. Mebusların büyük kısmı geldikleri yerin problemlerini biliyordu. Ama ülkenin iç ve dış sorunları hakkında bilgisizdi. Gayrimüslim mebusların bu konuda daha iyi durumda olduğu gözlenmekteydi. Seçimlerin tamamlanmasından sonra kurulan Kamil Paşa hükümeti, yapılacak reformlarla Müslümanlarla gayrimüslimlerin her açıdan eşit hâle getirileceğini duyurdu. Bu çerçevede gayrimüslimler de askere alınacak ve bedel ödenmesi uygulamasına son verilecekti. Farklı etnik unsurlar, II. Meşrutiyet döneminin temel politikası olan Osmanlılık anlayışını benimsemekle beraber bir taraftan da kendi milliyetçiliklerini teşvik eden çalışmalar yaptılar. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etti, silahlanma serbest bırakıldı. Böylece ayrılıkçı ayaklanmaların sona ereceğini düşündüğünü gösterdi.

Eserin II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinin anlatıldığı bölümünde yeni rejimin Osmanlı toplumu üzerindeki sosyolojik etkilerine değinilmektedir. Osmanlı toplumunun gelgit yaşadığına dair bulgular ortaya konmaktadır. Buna göre;

eski rejimin bürokratlarının aşağılanarak görevden alınmasının ve yeni rejim taraftarlarının eskilerden intikam alma arzusunun her fırsatta ortaya koymasının bazı kişilerin işini kaybetme korkusuna kapılmasına sebep olduğu, bunun da yeni karışıklıklara zemin hazırladığı vurgulanmaktadır. Öte yandan Osmanlı toplumunun bazı konularda ikileme düştüğüne işaret edilmektedir. Zira o güne kadar “komiteci”, “eşkıya” gibi sıfatlarla anılan bazı kişiler yönetici pozisyonuna geçmiştir. Genel af çıkarılmasıyla hapis hanedekiler serbest bırakılmış ve yurt dışına kaçanlar serbestçe ülkeye dönmüştür. Üstelik bu durum Taşnakların kanunlara uygun olmayan bir komite olarak tanınması sebebiyle yasal değildir. İttihat Terakki ile Taşnaksutyun arasında işbirliği olması ayrılıkçı olarak bilinen komite üyelerinin faaliyetlerini görmezden gelmeyi gerekli kılmaktadır. Bu durum bir an önce başta Taşnaksutyun olmak üzere bazı komite ve cemiyetlerin yasal statüye kavuşturulmasını zorunlu kıldı. Bu sebeple Ağustos 1909’da “Cemiyetler Kanunu” çıkarıldı.

Eserin “İttifaka Giden Yol” olarak adlandırılan birinci bölümünde değinilen diğer bir konu II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra Türk-Ermeni ilişkileridir. Burada öncelikle ittifak kuran İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun’un programlarına genel olarak değinilerek iki parti arasındaki farklılıklar ele alınmıştır. İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırlanan siyasi programına göre; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemseyeceğini göstermiş, milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi’de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan’a karşı sorumlu olacaktır görüşünü ortaya koymuştur. Meclis’te güvenoyu alamayan hükümet düşecektir. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktır ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktır. Vatandaşlar, hiçbir etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktır. Bütün Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecektir. Taşnaklar da İttihatçılar gibi eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı olduğu dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Taşnaksutyun, bu yolla kendini tüm Ermenilerin lideri olarak ortaya atıyor ve Patrikhane ile otorite olma mücadelesine giriyordu.

Taşnaklar, halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik ve anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydi ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini redd ediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı geliyorlardı. En geniş düzeyde –yasama ve yönetimi kapsayan- yerel özerklik

istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. İttihatçılar gibi Taşnaklar da Türkçenin resmî dil olmasını kabul ediyor, ancak yerel dillerin de güçlendirilmesini talep ediyordu. Yazar bu tespitleri yaptıktan sonra, Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasında tam bir görüş birliği sağlanamasa da her iki partinin de Meşrutiyet'e samimiyetle inandığı kanaatine varmıştır.

Kitapta, II. Meşrutiyet'in Ermeni toplumunu nasıl etkilediği sorusuna verilen cevaplar ise şu şekildedir: Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden gelişme gösterdiler. Öte yandan genel af çıkarılmasından sonra daha önce yurt dışına çıkmış olan çoğu komiteci birçok Ermeni yurda döndü. Bu kişilerin sayıca fazla olması ve İstanbul'da barınma imkânlarının yetersiz olması sebebiyle geçici bakımları güçlüklerle karşılanmaktaydı. Dâhiliye Nezareti'nin Ermeni göçmenlerin bir an evvel memleketlerine gönderilmesi için ödenek ayırıp bunu Patrikhane eliyle kullandığına, böylece Müslüman göçmenler için yapılan çalışmaların Ermeni göçmenler için de yapıldığına vurgu yapılmaktadır.

Eserde yer verilen diğer bir husus ise yeni rejimin Taşnakların iç durumunu nasıl etkilediğidir. Yazarın bu konuyla ilgili olarak vardığı sonuçlar şu şekildedir: Taşnakların bazı üyelerinin İttihatçılarla yakın ilişkiler kurup bazılarının önemli görevlere getirilmesi partinin Batı Bürosu tarafından eleştirilmiş ve bu, zaman zaman iki taraf arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Taşnakların anlaşmazlık yaşadığı diğer bir kesim de Patrikhane'dir. Bu, İstanbul'da ve taşrada çatışmaya dönüşerek kendini belli etmektedir. Doğu bölgelerindeki Taşnaklar; Van, Bitlis, Muş gibi yerlerdeki fedai gruplarını dağıtmadılar ve Ermeni ahaliyi vergi ödemeyip askere gitmemeye telkin ettiler. Fedailerin, askeri birlik şeklinde örgütlenmesi, komite üyelerinin Ermeni ahaliyi devlet dairelerine gitmemeye teşvik etmesi, kendi mahkemelerini kurup okullarda yardım adı altında para toplaması İttihat ve Terakki ile ilişkileri zedeleyecek faaliyetlerdi. İlişkileri zorlayan bir başka gelişme bazı Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelen olaylardı. Bunlardan en önemlisi Adana'da meydana gelen büyük çaplı karışıklıklardı. Müslüman ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylarda iki taraftan da çok sayıda can kaybı yaşandı. Bütün bunlara rağmen Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasındaki iyi ilişkiler ve işbirliği devam etti. Çünkü İstanbul'da yaşanan ayaklanma Meşrutiyet rejiminin yıkılabileceğinin işaretiydi. Bu Ermenilerin hiç tercih etmediği bir durumdu. O nedenle Meşrutiyet'i savunan ve bu rejimi ayakta tutabilecek yegâne güç olan İttihatçılarla işbirliğine devam ettiler.

Yazar, İstanbul'da çıkan karışıklıkların Meşrutiyet rejimini sarstığını düşünen

İttihatçıların da işbirliğini devam ettirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Yazar İttihatçıların, Taşnakların Ermeni halk üzerinde baskı kurmasının Rusya'nın Anadolu işlerine müdahale etmesine zemin hazırlayabileceğinden kaygılandığı sonucuna vardığını da şu bulgularıyla göstermektedir: Doğu'da Taşnakların Ermeni ahali üzerinde kurduğu baskı iyice artmış, bundan bunalan ahali, Rusya'ya meylettirmeye başlamıştır. Hükümet, Taşnakların Doğu bölgelerindeki faaliyetlerini iyice artırması üzerine cemiyet kurmayı bir esasa bağlama ihtiyacı duyarak 16 Ağustos 1909'da Cemiyetler Kanunu'nu çıkardı. Yeni rejimin getirdiği eşitlik prensibi çerçevesinde gayrimüslimlerin de askere alınmasına dair kanun çıkarıldı. Nüfus tezkirelerinin düzenlenmesi gibi bazı konularda düzenlemeler yapıldı. Gayrimüslimlerin bazı gözde okullara gidebilmeleri için kontenjan ayrıldı. Cemaat mekteplerinin müfredat programlarının kendileri tarafından düzenlenmesi, bu okulların verdikleri diplomaların bir yüzünün kendi lisanlarında yazılıp dinî liderler tarafından onanması ve bu diplomalara denklik verilmesi, okul istatistiklerinin dinî lider tarafından tutulması gibi yenilikler uygulamaya kondu.

Eserin ikinci bölümüne "İttifakı Zora Sokan Gelişmeler" adı verilmiş ve bu konu iç ve dış sebepler şeklinde tasnif edilmiştir. Öncelikle ittifakı zorlayan iç sebepler ele alınmıştır. Yazar, Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra ülkenin çeşitli kentlerinde çıkan halk ayaklanmalarının sebep ve sonuçlarına değinmektedir. Bu ayaklanmaların sosyal, dinî ve ekonomik sebeplerle çıktığı ifade edilmektedir. Yazar, hükümetin politikaları ve çıkarılan yeni kanunlarla statü kaybeden ve işini yitirme endişesi duyan bazı kesimlerin bu halk hareketlerinde başat rol üstlendiği görüşündedir. Ayaklanmaları organize edenlerin bundan II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine sebep olan İttihatçılarla bazı gayrimüslimleri sorumlu tutup onları hedef aldığını, ama asıl sorunun sosyal ve ekonomik sıkıntılar olduğunu belirtmektedir. Öte yandan yazar, taşrada yaşayan Ermenilerin Müslüman ahaliyi tahrik eden davranışlarda bulduklarını, silahlandıklarını ve eskiden eşkıya olarak nitelendirilen komitecilerin şehirlerde gizleme gereği duymadan ayrımcılığı savunan fikirlerini yaymaya çalıştıklarını, bunun da Müslüman ahaliyi endişelendirdiğini belgeleriyle ortaya koymaktadır. Yazar, özellikle Adana Olayları'ndan sonra hem Müslümanların hem gayrimüslimlerin birbirlerine karşı güven duygusunu kaybettiklerine dair kanaatini bildirmektedir.

Yazar, ittifakı zora sokan sebeplerden en önemlisi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan olayları göstermekte ve bu konuyu Osmanlı Arşivi'nden temin ettiği belgelerle açıklamaktadır. Yazarın Doğu Anadolu'daki karışıklıklarla ilgili tespitleri şunlardır: Ermenilerin Meşrutiyet hükümetinden en büyük beklentilerinden biri de Doğu bölgelerindeki asayiş ve güvenlik probleminin çözülmesi ile Kürtlerle

öteden beri süregelen arazi anlaşmazlıklarının halledilmesi idi. Hükümet bu problemi çözmekte çok istekliydi. Bunun için yapılan incelemeler sonucunda problemin mahiyetinin çok büyük olduğu, aşiretlerin tahakkümünden sadece Ermenilerin değil bölgedeki bütün unsurların etkilendiği anlaşıldı. Bölgenin feodal yapısının kısa sürede değiştirilemeyeceği aşikârdı. Öte yandan Ermenilerin bazı anayasal haklar elde etmesinin verdiği özgüvenle hareket etmesi Kürt aşiretleriyle ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açtı. Hükümetin Kürt ve Ermeni unsurlara farklı muamele etmesi mümkün değildi. Hükümet, bu nedenle bölgedeki aşiret liderleri ve dinî önderlerle işbirliği yapmaya çalıştı. Ancak hükümet, tarafların elindeki gücü kaybetmeye yanaşmaması yüzünden anlaşmazlıkları çözme konusunda başarılı olamadı. Bu da bölgedeki sorunun daha da büyümesine yol açmaktaydı. Öte yandan Ermeni önderler Meşrutiyet'in getirdiği "*Eşitlik, özgürlük, adalet*" prensibini bir ayrıcalık gibi algılayarak imtiyazlı bir sınıf havasına girdi. Patrikhane sürekli takrirler vererek hükümet üzerinde baskı oluşturmaya çalışırken Ermeni matbuatı da Ermenilerin haksızlıklara uğradığını ele alan yayınlar yapmak suretiyle kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Bu yayınlarda yer alan haberlerin birçoğunun asılsız olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarıldı. Hatta bazı Kürt aşiretlerinin Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Ermeni köylülerini silahlandırıp Müslüman halka zulüm yaptığından şikâyet etmesi ortaya çelişkili bir durum çıkarmaktaydı.

Bölgede istikrarsızlığın devam etmesi hükümete karşı bir güvensizlik oluşmasına yol açtı. Hükümet bunu fark ederek bölgede huzurun sağlanması için Kürtlerle Ermenileri uzlaştırma çabasına girdi. Arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için bölgeye bir komisyon gönderdi. Hükümet bu konu için sarf edilmek üzere bir ödenek ayırdı ve arazi anlaşmazlıklarını taraflar arasında uzlaşma sağlayarak çözmeye gayretine girdi. Uzlaşma sağlanamıyorsa konunun bu iş için görevlendirilmiş seyyar mahkemelerde çözümlenmesi kararlaştırıldı. Ancak Ermeniler, problemin kendi istedikleri gibi çözümlenmesini istedikleri için bu adımlardan memnun kalmayıp Avrupa devletlerinin dikkatini bu konuya çekmeye çalıştı. Ermeniler, bölgedeki Ermeni nüfusun artması ya da en azından azalmaması için çaba gösteriyordu. Bu yüzden mümkün olduğunca çok toprağın Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Hükümetin arazi anlaşmazlıklarını çözme konusunda kararlılık göstermesi bazı Kürt aşiretlerini de rahatsız etti. Çünkü ekip biçtikleri toprakların ellerinden alınmasıyla Kürtler, hem ekonomik açıdan mağdur oldu, hem de itibarlarına zarar verildiğini düşündü. Bölgede fedaîlerin dolaşması Kürtlerin endişelenmesine yol açtı.

Hükümetin gayretlerine rağmen anlaşmazlıklar yine çözümlenemedi. Hükümetin bölgedeki anlaşmazlıkları iyi niyetle çözmeye çabaları görmezden gelindi. Hatta çözümün sadece kendi istedikleri gibi olmasında direten

Ermeniler tarafından boşa çıkarıldı. Ermeniler bunu bahane ederek Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesini ve özerk bir Ermeni devleti kurulması için ön ayak olmalarını temin etmeye çalıştı. Ermeni önderler yabancı ülkelerle diplomatik girişimler yaptı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin günümüzdeki durumu göz önüne alındığında bu tespitler çok çarpıcıdır ve adeta tarihin yeniden tekrür ettiği göstermektedir.

Taşnaksutyun, 1911 sonbaharında yaptığı Dünya Kongresi'nde İttihatçılarla işbirliğine devam etmeyi temel politika olarak belirlerken aynı zamanda İttihatçıların uyarılmasını kararlaştırdı. Ayrıca Türkiye'deki şartların kötü gitmesinden dolayı Ermenilerin kendini koruyacak militer bir örgüte ihtiyaç duyduğu belirtilip bunun bir an evvel kurulması kararlaştırıldı. Tašnaksutyun içerisinde Doğu ve Batı büroları arasında görüş ayrılığı iyice belirginleşti. Doğu Bürosu, İttihatçıların Ermenilerin durumunun iyileştirilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi konusunda iyi niyetli bir şekilde elinden geleni yaptığı düşüncesini savunurken Batı bürosu arazi anlaşmazlıklarının çözülmemesinden İttihatçıları sorumlu tutmaktaydı. Bu kararların alınmasında da Batı bürosunun etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Yazar, 1911 kongresinden sonra Doğu'da karışıklıkların arttığı ve Taşnakların ittifakı bozma yolunda İttihatçıları tehdit ettiği, İttihatçıların bunu engellemek için çaba gösterdiği kanaatinde. Bunu şu şekilde açıklamaktadır: Her iki durumu da tercih etmeyen hükümet, Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki problemlerin çözülmesi için "*Doğu Anadolu Islahat Komisyonu*" adıyla bir komisyon kurdu. Arazi anlaşmazlıkları sadece Kürtlerle Ermeniler arasında değil Ermenilerle muhacirler arasında da vardı. Ama bunun halli, birincisine göre daha kolay görünmekteydi. Anlaşmazlıkların taraflardan birine hükümet tarafından para ödenmesi veya mukabilinde arazi verilmesi suretiyle çözülmesi kararlaştırıldı. Ermenilerin diğer bir talebi de bazı memurların görevden alınması konusundaydı. Hükümet bu hususta da somut adımlar attı ve liyakat taşımayan memurların yerine görev sorumluluğu taşıyan ve en önemlisi de Meşrutiyet rejimine inanan kişileri tayin etmeye gayret gösterdi. Bu hükümetin çıkarları için de gerekliydi. Bunlar sonucunda Tašnaksutyun partisi 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki ile işbirliğine devam edeceğini açıkladı. Ermenilerin dağınık yerleşimleri onların oylarının mebus seçmek için yetersiz kalmasına yol açtığından bu işbirliği Tašnaksutyun için de önemliydi. Yazarın ilişkileri zorlayan iç sebeplerden biri olarak ele aldığı bazı patriklerin istifa resti ile hükümete ayar vermeye çalışmalarıyla ilgilidir. Öte yandan Ermeni mebuslar farklı partilerde politika yapsalar da Ermeni millî amaçları söz konusu olduğunda ortak hareket edip hükümete baskı kuruyorlardı.

Yazarın bir diğer tespiti ise İttihat-Terakki-Taşnaksutyun işbirliğinin Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgal edilmesinden sonra sallanmaya başlamasıyla ilgilidir. Yazar, bu savaşın devletin zaafalarını ortaya çıkardığı ve bu işgalin Balkan Savaşı'nı tetiklediği görüşünü savunmaktadır. Eserde bu dış gelişmelerin Türk-Ermeni ilişkilerinin gerilemesinin en önemli sebebi olduğu tezi savunulmaktadır. Eserde buna kanıt olarak bu dış gelişmeler doğrultusunda Ermenilerin genel durumları ve izledikleri politikadaki değişiklikler gösterilmektedir. Bu kanıtlar ise şu şekilde sıralanmaktadır:

1913 yılında Taşnaksutyun Partisi'nin Ermeniler arasındaki popülaritesi kaybolmuştur. Çünkü bütün Ermeni gruplar birleşerek Patrikhane etrafında toplanmıştır. Böylece Patrikhane, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra kaybettiği itibarını tekrar kazanmış ve Ermenileri yönlendirme konumuna yeniden gelmiştir. Bundan sonra Patrikhane 1913 yılında Ermeni Islahatı taleplerini daha yüksek sesle dillendirmeye başladı. Eserde dikkat çekilen diğer konu ise "Seçim Kanunu" ile ilgili yapılması istenen düzenlemelerdi. Patrikhane Ermeniler için seçimlerde bir ayrıcalık talebinde bulundu. Bu talepler; seçimlerde Ermeni mebusların Patrikhane tarafından yapılacak bir seçimle Ermeni seçmenler tarafından belirlenmesi ve Ermeni mebus sayısının 20 mebus olarak sabitlenmesi şeklindeydi. O dönem basınında çok tartışılan bu taleplerin anayasaya aykırı olması ve Ermenilerin seçimleri boykot etme girişimleri gibi sebeplerle kabul edilmediği vurgulanmaktadır.

Eserin ikinci bölümünün ikinci kısmında ittifakı zorlayan dış gelişmeler ele alınmıştır. Bu çerçevede Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla bu savaşların ortaya çıkardığı yeni durumun Türk-Ermeni ilişkilerini nasıl etkilediği sorgulanmıştır. Eserde Balkan ülkelerinin "Balkan Birliği" adı altında toplanıp Osmanlı topraklarına saldırmasının devleti çok zor duruma soktuğuna ve devletin başka ciddi problemlerini de ortaya çıkardığına vurgu yapılmaktadır. Özellikle Rusya'nın, Osmanlı Hıristiyanlarını kullanarak Doğu bölgelerini himaye altına alma ve İstanbul'u ele geçirme planları, Osmanlı kamuoyu ve hükümeti içindeki görüş ayrılıkları bu problemlerden en önemlileriydi. Savaş sırasında zaafılar iyice belirginleşti ve Osmanlı Devleti yenildi. Bu yenilgide birçok sebep olmakla beraber özellikle Bulgar Cephesi'nde Osmanlı ordusu bir Haçlı mantığıyla karşı karşıya geldi. Çünkü Bulgar ordusunda farklı etnik kökenden gönüllü Hıristiyan askerler Osmanlı ordusuna karşı savaştı. Bu askerler arasında Osmanlı vatandaşı Ermeni askerler de bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Osmanlı ordusunda görevlendirilmiş, ancak savaş sırasında Bulgar tarafına geçmişti.

Yazara göre Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi Ermenilerin devlete ve hükümete bakışını tamamen değiştirdi. Çünkü Ermeni milliyetçilik

hareketlerinde öteden beri Balkanlarda yaşanan gelişmeler örnek alınmıştı. Ermenilerle Balkan uluslarının talepleri aynıydı. Taşnaklar resmî olarak özerklik ve ıslahatı içeren programa bağlı kalmayı sürdürseler de gerçekte Rusya'nın himayesini isteyen Ermenilerin sayısı gittikçe artmıştı. Taşnak mensuplarının kışkırtmaları, ekonomik sorunlar ve Doğu'daki ahalinin kendi arasındaki birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle kırsal kesimde yaşayan Ermeniler de isyankâr bir tutum içine girdi. Taşnaksutyun, adeta devlet kurma çalışmaları başlattı. Van'da etkinliğini iyice artıran Taşnaksutyun, şehirdeki Ermenileri bir ordu gibi düzenleyerek oluşturduğu grupların başına birer komutan tayin etti ve dışarıdan aldığı destekle onları en modern silahlarla donattı. Mahkemeler kurdu ve halkın sorunları için devlet dairelerine başvurmasını engelleyerek devlet otoritesini tanımaz bir tutum sergiledi. Bu gelişmeleri yakından takip eden bölgedeki Rus konsolosları bir Hıristiyan-Müslüman çatışmasını körükledi.

Eserde yazar, balkanlarda alınan yenilginin Osmanlı topraklarının geri kalanlarını da işgale açık hâle getirdiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını arşiv belgeleri ışığında açıklamakta ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Kürtlere yönelik olarak ayrı ayrı politikalar geliştirdiğini beyan etmektedir. Bu politikayı da şu şekilde açıklamaktadır: Rusya, izlediği politikalarla bu iki kesimi maddi ve manevi olarak destekledi. Bir taraftan da bu iki unsuru birbirine düşürecek çalışmalar yaptı. Rusya Kürtler arasında milliyetçilik duygularını artırmaya gayret etti. Ermenilerle ilgili olarak da “*Ermeni Islahatı*” konusunu gündeme getirdi. Ermeni gruplar Rusya'nın teşvikiyle Eçmiyazın Katogikosu'nun önderliğinde birleşti. Bogos Nubar Paşa, Katogikos tarafından Avrupa ülkelerinde propaganda yapmak, Avrupa'nın desteğini sağlamak ve temasları hakkında Rusya'yı bilgilendirmekle görevlendirildi. Rusya, Ermeni milliyetçiliğinin kendi tebaası Ermeniler arasında da yayılması endişesi taşımaktaydı. Rusya bunun önüne geçmek için çeşitli tedbirler aldı.

Ermeni Millî Meclisi, Ermeni Islahatı'nın hızlandırılması için çeşitli çalışmalar yaptı. Rusya, Ermeni Islahatı konusunda istekli görünmekle beraber esas amacı Doğu Anadolu'yu ele geçirmekti. Bunun için bölgede karışıklık çıkarmanın hesabını yapmaktaydı. Bu yüzden de sık sık görüştüğü Ermeni Patriğine telkinde bulunarak uzlaşmayı engelledi.

Bölgede yaşayan diğer bir unsur olan Kürtler, başlangıçta bir Ermeni daha doğrusu bir Hıristiyan devleti kurulmasından çok korkuyordu. Ancak daha sonra bir Kürt devleti kurabilmek için Ermeni devleti kurulmasının şart olduğunu düşündüler. Başka türlü Avrupa'nın desteğini almaları mümkün değildi. Bundan sonra bazı Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasında devlete karşı kısa süreli ittifaklar yapıldı. Böylece Ermeniler ıslahat programının

uygulanabilirliğini garanti altına alıyor, Kürtler de Ermenilerle birlikte hareket etmekle Büyük Devletlerin desteğini almayı başarmış oluyordu. Buna rağmen Kürt aşiretleri, 1913 yılı boyunca Osmanlı birliklerini ve Hıristiyanları hedef alan saldırılarda bulununca Ermenilerle yaptıkları ittifak bozuldu. Kürtler şeriatın uygulanmadığı gerekçesiyle 1914 başlarında Bitlis'te isyan etti. Bitlis Valisi, Ermenilere kendilerini Kürt saldırılarına karşı korumaları için 150 silah dağıttı. İsyanın bastırılması için Ermeni fedailer hükümete yardım etti.

Eserin üçüncü bölümü “Yol Ayrımı” olarak adlandırılmıştır. Yazar bu bölümde II. Meşrutiyet döneminde Ermenilerin hangi taleplerde bulduklarını ve bunların hükümetler tarafından ne kadarının karşılandığını ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Arşiv belgeleri ve dönemin matbuatının ana kaynaklar olarak kullanıldığı bu bölümde kurulan hükümetler tek tek başlıklandırılarak her hükümetin yaptığı çalışmalar ortaya konmuştur. Yazarın ıslahatlarla ilgili olarak vardığı en önemli sonuç Ermenilerin taleplerinin çoğunun karşılandığı, ancak bir kısmının anayasaya aykırı olması, hükümet değişiklikleri, ekonomik imkânsızlıklar veya iç ve dış politikadaki uygun olmayan ortam nedeniyle karşılanmadığı yönündedir.

Ermenilerle ilgili ıslahat çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde kurulan bütün hükümetlerin gündeminde oldu. Çünkü Ermeniler bu dönemde kendi durumlarının iyileştirilmesi için Patrikhane'nin öncülüğünde çeşitli çalışmalar yaptı. Sadrazam Kamil Paşa'nın ilk sadrazamlığı döneminde şikâyetlerin çözümlenebilmesi için bölgenin durumunu yerinde tetkik etmek amacıyla bir teftiş heyeti oluşturuldu. Ancak heyet kurulmasıyla ilgili çalışmalar devam ederken hükümet düştü. Bundan sonra Sadarete getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, bir önceki hükümet döneminde başlatılan ıslahat çalışmalarını devam ettirme kararı aldı. “*Anadolu Heyet-i Teftişiyesi*” adı verilen bir program yürütülerek bu amaçla bir teftiş heyeti kuruldu. Ancak bu çalışmadan da sonuç alınamadı.

Ermeni mebuslar 1911 yılında, Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde bir ıslahat yapılması talebiyle ortak bir layiha verdiler. Bu talepler arasında muktedir valilerin göreve getirilmesi, liyakat sahibi kişilerin memuriyete atanması, suçluların takip edilip yakalanması, bazı kişilerin kanun dışı olarak ahalden para toplamasının engellenmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi vardı. Hükümet, arazi meselesinin hallolması ve diğer ıslahat konularının belirlenmesi için Anadolu'ya bir tahkik heyeti gönderilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesinde kullanılmak üzere 100 bin lira ödenek ayrılmasını kararlaştırdı. Ancak Temmuz 1912'de yaşanan hükümet değişikliği bu çalışmaların akim kalmasına sebep oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu yeni hükümet döneminde daha önce kurulması planlanan ıslahat heyeti kurulmadı ve bölgede bir ön çalışma yapılmadı. Ermeniler

ıslahat konusunu yurt içinde ve yurt dışında yürüttükleri çalışmalarla gündemde tutmaya çalıştı.

Eserde Ermenilerle ilgili en kapsamlı ıslahatların 1913 yılı başlarında hükümet kuran Mahmut Şevket Paşa'nın iktidarı döneminde yapıldığına vurgu yapılarak bu ıslahatlar tek tek açıklanmaktadır.

Kitabın son bölümünde Osmanlı Devleti'nin kendisine karşı kurulan ittifakların farkında olduğu ve bunu dağıtma çabasına girdiği vurgulanmaktadır. Özellikle hükümetin İngiltere'yi Rusya'dan uzaklaştırmaya çalıştığı, ancak bunda başarılı olamadığı bilgilerine yer verilmektedir. İngiltere'nin Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'nın inisiyatif almasını kabul etmesi üzerine Osmanlı hükümetinin büyük bir diplomatik atak başlatıp Avrupa başkentlerindeki lobi faaliyetlerini artırdığı ve Ermeni taleplerini dikkate alan bazı düzenlemelerin uygulamaya konduğu Meclis-i Vükela kararlarına dayandırılarak anlatılmaktadır. İttihat ve Terakki Partisi'nin gerçek iktidarı olarak kabul edilen ve Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa hükümeti döneminde de idarî, adlî, bayındırlıkla ilgili düzenlemeler ve sosyal reformlarla ıslahat sürecinin devam ettirildiği anlatılmaktadır. Öte yandan ıslahatların uygulanabilmesi için alınan asayiş ve güvenlikle ilgili tedbirler ayrıntılarıyla okuyucuya aktarılmaktadır.

Osmanlı hükümeti, bu ıslahatları yaparak Ermenilerin taleplerini yerine getirmeye çalışıp reformlara devam edileceğine dair söz verse de Ermeniler gerçekte bundan çok daha fazlasını istiyordu. Onların asıl amacı yabancı devletlerin garantörlüğü altında otonomi elde etmektir.

Eserde Ermeni ıslahatı konusunun Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle ilişkilerini nasıl etkilediği konusu da ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir Rus işgaline açık hâle geldiği, Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman unsurların bile bu ortamdan etkilenecek ıslahat talep etmeye başladığı, Ermenilerin Avrupa başkentlerindeki çalışmaları sonucunda Vilayât-ı Şarkkiye'de bir Avrupa kontrolü kabul edilmedikçe Osmanlı Devleti'ne borç verilmemesi, gümrük vergisine yapılması düşünülen %4'lük zammın uygulanmasına engel olunması gibi bazı ekonomik yaptırımların devreye sokulması kararlarının alındığı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Dolayısıyla Avrupa devletlerinin Ermeni ıslahatı konusunu kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri belgeleriyle ortaya konmuştur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Doğu bölgelerini bir Ermeni vilayeti hâline getirerek yönetiminin Avrupa devletlerinin onaylayacağı Hıristiyan bir valiye bırakılmasını istediği belirtilmektedir. Ancak bunun bir Ermenistan kurulmasından çok Doğu Anadolu'nun Rus işgaline açık hâle getirilmesi

anlamına geldiğini gören Büyük Devletler İstanbul'daki sefirlerine Ermeni İslahatı konusunda çalışmalar yapmalarını emretti. Bundan sonra ıslahatlarla ilgili görüşmeler başta Almanya ve Rusya olmak üzere diğer devletler tarafından yapıldı. İttihat ve Terakki hükümeti, Taşnaklara ıslahatı kendi aralarında yapıp yabancıları karıştırmamayı önerse de bu kabul görmedi. Osmanlı Devleti, Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için gayret gösterdi ama bunda başarılı olamadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar Rusya ile imzalanan Yeniköy Anlaşması ile gerçekleştirildi. Buna göre; Doğu Anadolu iki ayrı bölgeye ayrılarak buralar iki Avrupalı müfettişin yönetimine verildi. Açıkça söylenmese de burada Ermenilere özerklik olarak tarif edilebilecek bir statü kazandırıldı.

Ermeni İslahatı projesi Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti tarafından askıya alındı. Etkili olamayan Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği teşkilatı, Dâhiliye Nezareti'nin 28 Aralık 1914 tarihli kararıyla lağvedildi, buna gerekçe olarak da savaşın çıkması gösterildi.

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarından sonra dağılma sürecine girdi. Üstelik ne ordusu, ne ekonomisi ne de siyasi yapısı bunun önüne geçecek durumdaydı. Dönemin yöneticileri Balkan yenilgilerinden ders çıkarıp Osmanlı ordusunu düzeltmek için çeşitli çalışmalar yürüttü. Bunlardan en önemlisi Almanya'dan orduyu düzeltmek üzere getirtilen askerî heyetti. Öte yandan Yeniköy anlaşmasından sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı zayıfladı. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin yürüttüğü komitacılık faaliyetlerinde artış gözlemlendi. Bunun sonucunda Ermeni komitecilerin Ermeni halkı silahlandığı tespit edilmekteydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan hiçbir devlet yoktu ve devlet adamları bu yalnızlıktan kurtulma çabası içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ordusunun bulunmaması ve ekonomik durumunun çok kötü olması sebebiyle İttifak Devletleri Osmanlı Devleti ile ittifak etmeye yanaşmadılar. İttifak Devletlerinin de Osmanlı Devleti ile müttefik olma konusunda çok da istekli olduğu söylenemez. Ancak daha sonra Almanya Osmanlı Padişahının "Halife" olmasından kaynaklanan gücünü İngiltere'ye karşı kullanma isteği başta olmak üzere özellikle askerî sebepleri göz önüne alarak Osmanlı Devleti ile ittifak yaptı. Rusya ise zaten yakın ilişkiler içinde bulunduğu Osmanlı Ermenilerini kendi yanına çekti. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilân ederek bazı Ermeni mebusların önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırıldılar. Bu askerlerden "Druzhny" adıyla örgütlenen birlikler kuruldu.

Ermenilerin Ruslar hesabına çalışmasının Osmanlı Devleti açısından askerî, siyasi, sosyolojik ve demografik sonuçları oldu. Buna göre; Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi Osmanlı

ordusunun savunma gücünü zayıflattı. Ermeniler Rus ordusunun öncü birliği olarak görev yapıp Rusların Van başta olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde önemli rol oynadılar. Çünkü Van'da başlatılan Ermeni isyanı Osmanlı ordusunun üç parçaya ayrılmasına yol açtı. Ermeni çetelerinin Müslüman halka yönelik katliamları neticesinde birçok Müslüman vatandaş hayatını kaybetti, çoğu da yaşadığı toprakları terk etti. Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi oldu. Bu, cephelerde savaşan Osmanlı askerlerinin maneviyatını zayıflattı.